

Uluslararası Tarih, Kùltür, Dil ve Sanat Bağlamında Bitlis Sempozyumu

SEMPOZYUM TAM METİN BİLDİRİLER KİTABI

3-5 MAYIS 2023
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ

EDİTÖR
Dr. Öğr. Üyesi Fırat ÜNSAL

e-ISBN: 978-605-74216-4-7

Ağustos, 2023

Bitlis, TÜRKİYE

IŞIK SEMBOLİZMİ VE DİNİ YAPILARDA KANDİL MOTİFİ

Rumeysa Karakaş TAHİROĞLU¹

Özet

İnsanlar tarih boyunca ışığa tanrısal bir anlam yüklemiştir. Işık kavramı soyut olmakla beraber sanat yoluyla somutlaştırılmıştır. Bu somutlaştırma bazen bir güneş, bazen bir ışık huzmesi, bazense bir hale şeklinde tasvir edilmek suretiyle yapılmıştır. Mısır, Mezopotamya, Uzak Doğu, Eski Amerika gibi birçok medeniyette benzer şekilde tasvir edilen kutsallık simgesi ışık şekilleriyle karşılaşmak mümkündür. Birçok medeniyette benzer şekilde sembolleşen ışık kavramı Türkler de de kutsallığı sembolize ediyordu. Dünyadaki ışığın kaynağı olan güneş, ışığı yansıtan ay ve gezegenler gerek şaman inancında gerekse bu inancın şekillendirdiği sözlü, yazılı sanatlarda ve el sanatlarında önemli bir yer tutmuştur. Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra ışık simgesi, nur kavramıyla ele alınarak kutsallığını devam ettirmiştir. Gecelerin karanlığını aydınlatan kandil, insanın düştüğü karanlık halden Allah'ın nurunun aydınlatmasıyla özdeşleştirilmiştir. Bu sembolizm Kuran-ı Kerim'deki bazı ayetler ve tasavvufi bazı kavramlarla da desteklenmiştir. Kandil bir simge olarak bütün İslam coğrafyasında benzer anlamlar yüklenerek mimari yapılara ve mezar taşlarına işlenmiştir. Kandil motifinin en çok mihrap ve mezar taşlarında yer alması yine bu yüklenen anlamlarla ilgilidir. Türklerin Anadolu'ya açılan kapısı olan Ahlat kandil motifi barındıran birçok mezar taşına sahiptir. Ahlat mezar taşlarındaki kandil motifleri Anadolu'daki kandil motiflerinin ilk temsilcileridir. Selçuklu döneminden başlamak üzere kutsal yapılardaki kandil motifleri Osmanlı'nın son dönemine kadar çeşitli tezyinat türlerinde uygulanmıştır. Taş oyma, kalemişi, çini, ahşap oyma gibi sanat dallarının yanında dokuma ve tasvir sanatlarında da anlamına binaen nakşedilmiştir. Kandil motifleri dini yapılarda sadece mihraplarda değil duvarlarda, kapı ve pencere alınlıklarında, hat yazı kuşaklarında da kendine yer bulmuştur. Biçimsel olarak çeşitlilik gösteren kandil motifi genelde vazo ve kâse biçiminde tasvir edilmiştir. Anadolu'nun bazı şehirlerinde bulunan dini yapılarda, tamamen bir kandili tasvir eden şekliyle yer alsa da Bursa ve İstanbul gibi Osmanlı'nın başkentliğini yapmış kültür dünyasının zenginleştiği şehirlerde simgesel biçimle yer almıştır. Özellikle mihraplarda perde, mum ve selvi ağacı motifleri gibi tasavvufi anlamları olan süslemelerle beraber yer alması hem felsefi bir boyutu hem de sanatsal bir zevki yansıtmaları açısından ilgi çekicidir. Hazırlanan bu çalışmada ışık sembolizminin çeşitli inançlardaki ve İslamiyet'teki yerine ve bu bağlamda Allah'ın nurunu simgeleyen kandil motifinin dini yapılardaki uygulamalarına yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Işık, kandil, mezar taşı, mihrap, Ahlat

LIGHT SYMBOLISM AND THE CANDIL MOTIF IN RELIGIOUS BUILDINGS

Abstract

Throughout history, people have attributed a divine meaning to light. Although the concept of light is abstract, it has been embodied through art. This embodiment is made by depicting sometimes a sun, sometimes a light beam, and sometimes a moire. It is possible to encounter holiness symbol light shapes that are similarly depicted in many civilizations such as Egypt, Mesopotamia, the Far East, and Ancient America. The concept of light, which symbolized similarly in many civilizations, also symbolized holiness in the Turks. After the Turks accepted Islam, light was considered with the concept of light and continued its holiness. The candela, which illuminates the darkness of the nights, is identified with the illumination of Allah's Light from the dark state of humankind. This symbolism is also supported by some verses in the Qur'an and some concepts in Sufism. As a symbol, the candela has been engraved on architectural structures and tombstones with similar meanings in the whole Islamic geography. The fact that the candela motif is mostly on the mihraps and tombstones is also related to these ascribed meanings. Ahlat, the gate of the Turks to Anatolia, has many tombstones with candela motifs. The candela motifs on the Ahlat tombstones are important in that they are the first examples of candela motifs in Anatolia. Starting from the Seljuk period, the candela motifs in the sacred buildings were applied in various ornaments until the last period of the Ottoman Empire. In addition to art branches such as stone carving,

¹ Doktora Öğrencisi, Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, rumeysakarakastahiroglu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5705-8498

engraving, tile, wood carving, it is also embroidered in the arts of weaving and depiction. Candela motifs have found their place not only in mihraps, but also in interior and exterior walls, over doors and windows, and in calligraphy belts in religious buildings. The candela motif, which varies in form, is generally depicted in the form of vases and bowls. Although it takes place in religious buildings in some cities of Anatolia, completely depicting a lamp, it has taken place in a symbolic form in cities such as Bursa and Istanbul, which served as the capital of the Ottoman Empire, where the cultural world enriched. Particularly, it is interesting in terms of reflecting both a philosophical dimension and an artistic taste, as it is placed together with ornaments with mystical meanings such as curtains, candles and cypress tree motifs on the mihraps. In this study, the place of light symbolism in various beliefs and in Islam, and in this context, the applications of the candela motif, which symbolizes the light of Allah, in religious buildings.

Keywords: Light, candela, tombstone, mihrap, Ahlat

Işık Sembolizmi ve Kandil

Başta Antik Mısır (MÖ 3.100-MÖ 2.150) ve Antik Yunan (MÖ 1100- MÖ 800) olmak üzere Yaratıcının ışık halinde olması, evrende ve insanda ışık olarak tezahür etmesi fikri birçok eski inançta vardır. Orta Asya Türklerinde yaygın bir inanç olan Şamanizm’de, ışık sembolizmi güneş, ay ve gezegenlerle ilgili sembollerin kullanılması gerek söz sanatlarında gerekse el sanatlarında bu sembollere ait motifler yer almaktadır. Mesela, daire biçimi, Türkler’de "Tengri"yi, yani güneş tanrısı sembolize etmekteydi. (Durmuş, 1994:201) Türklerde gökten inen ışık hüzmeleri, altın ışık olarak isimlendirilir ve bu altın ışığın değdiği kişi veya nesne kutsallaşır. Mitolojik anlatımlarda ışıkların dünyası tanrıların ve iyi olanların dünyasıdır. Karanlıklar dünyası şeytanın ve kötülerin dünyasıdır. Şaman inancına göre “uçmak” yani cennet de gök katındadır. Tanrı Kayra Han göğün ışıklı on yedinci katında oturmaktadır. Eski Türklerde ışığa doğru ibadet etme, güneşe doğru ok atma gibi inanışlar ve ritüeller görülür. Rüyalarda ışık dünyasına ait olanlar olumlu olarak yorumlanır (Önal, 2007). Aynı zamanda Uygurların (745-840) efsanelerin de gökten ışık inmesi ile ilgili inançlar bulunmaktadır. Maniheizm’e “ışık dini” denildiği, Uygurların Türeyiş Destanı’nda Kayın Ağacı’ndan ışık çıktığı bilinmektedir (Kalafat, 2017).

Türkler Müslümanlığı seçtikten sonra da ışık sembolizmi, yeni inançları olan İslamiyet’te bulunan “Nur” kavramı ile birleşerek devam etti. Işık sembolizminin nur kavramı olarak devam etmesindeki en önemli kaynak ise Kur’an-ı Kerim’in Nur Suresi’nin 35. ve 36. Ayetleridir. “Allah göklerin ve yerin nûrudur. Onun nûrunun misali, içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir, cam inciye andıran bir yıldızdır; (bu kandil) doğuya da batıya da ait olmayan, yağı neredeyse ateş dokunmasa bile ışık veren mübarek bir zeytin ağacından yakılır. Nûr üstüne nûr. Allah nûruna dilediğini kavuşturur. Allah insanlar için misaller veriyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir.” (Kur’an-ı Kerim, el-Nur 24/35) “Allah’ın yapılmasına ve içinde isminin anılmasına izin verdiği evlerde, akşam sabah Allah’ı tenzih ederek anarlar;” (“... evlerde Allah’ı anarlar...” diyerek “evlerde” zarfını, “anarlar” fiiline bağlanır, “O nur evlerdedir”, “evlerde yakılan”, “evlerde ... adamlar vardır”) (Kur’an-ı Kerim, el-Nur 24/35)

Bu ayetlerden de yola çıkarak mutasavvıflar ışıkla ilgili birçok sembolü kavramsal olarak şiirlerinde ve anlatılarında kullandılar. Tasavvuf şiir geleneğinde “güneş- yıldız”, “ışık- ayna- akis- yansıma- tecelli”, “gölge- ışık- zulmet”, “mum- pervane” gibi kavramlar soyut olan inanç öğelerini somutlaştırarak inancı kavramada yardımcı oluyordu. (Albayrak, 2013:43)

Mevlâna Celaleddin Rumi, Sultan Veled, Yunus Emre, Muhiddin-i Arabi, Sadrettin Konevi ve Hacı Bektaş Veli gibi mutasavvıflar yüzyıllar boyunca Anadolu insanını etkilemiş, İslam tasavvufunun kaynakları olarak kabul edilmiş ve fikirleri Anadolu’nun da sınırlarını aşarak tüm dünyaya mal olmuştur (Durmuş, 1994:202).

Sufi düşünür Muhiddin-i Arabî'ye göre, ışık varlık karanlık ise yokluktur. Işık varlığı doldururken yokluğu ise ışığın yokluğu yani karanlık doldurmaktadır (Albayrak, 2013:44). Arabî'nin felsefesine göre ışık; mutlak varlıkla özdeştir ve bu ışık ulaştığı yerleri hayata kazandırır, canlı kılar. Arabî Fütühat el-Mekkiye adlı eserinde Allah kandile, kulluk ise kandilin karşısında duran insanın gölgesine benzetilir, kul ne kadar kandile yaklaşırsa gölgesi büyür uzaklaşırsa da küçülür. Mevlâna da çevresindekilere "kıssadan hisseler" verirken benzer bir anlatım yolu seçmiştir. Bir rivayete göre; Mevlâna sohbet sırasında birdenbire ayağa kalkar, "Merhaba ey Tanrı'nın kandili", der ve yeniden oturur. Diğerleri hiç kimseyi görmezler. Daha sonra bunun sebebi sorulduğunda ise Mevlâna şöyle bir yanıt verir: "Daima ruhanilerin ve kerimlerin ruhları Tanrı erlerinin ziyaretine gelirler. Onlardan biri Tanrı'nın kandili idi. Göklerin bütün kandilleri ondan nur alırlar. Mevlâna Nur'u bazı yerde akıl, bilgi, hakikat, bazı yerde tanrı eri, çoğu yerde de Tanrı'nın ışığı (nuru) şeklinde anılmış ve kandil ile benzeştirilmiştir. Hacı Bektaş Veli ise "Makalat" adlı eserinde aklı mescide, marifeti ışığa (çerağa) benzetir. Mescidin ışığının duvarları aydınlatıldığını; marifet ışığının ise arştan ferşe kadar her yeri aydınlatıldığını bahseder (Durmuş, 1994:203-205). Işığa yüklenen anlam tasavvuftaki diğer sembollerde olduğu gibi kendine yer bulmuş ve geniş bir sahada işlenmiştir.

Kandil elektriğin icadından önce bin yıllarca, iç ve dış mekanları aydınlatmak amacıyla kullanılan önemli aletlerden biri olmuştur. Aydınlatma özelliğinin yanı sıra süslemeleri ile bulunduğu mekanları güzelleştirmede katkı sağlamıştır. Latince "aydınlatıcı; mum, lamba" anlamı olan candela kelimesi Arapçaya kandilin, oradan da Türkçe 'ye kandil biçiminde geçmiştir. Selçuklular ve Osmanlılar daha çok Farsça çerağ, Araplar ise sirâc ve misbâh kelimelerini kullanmışlardır. Taş ve deniz kabukları kullanılarak yapılan Erken Paleolitik Döneme (M.Ö. 2,5 milyon- 200.000) ait ilk kandillerden (Çokay,1996: 15) sonra milattan önce 5000'li yıllara dayanan Anadolu, Mısır ve Mezopotamya gibi medeniyetlerde kandiller, şekillendirilerek pişirilen toprak kaplar olarak kase biçiminde derince kaplar şeklindedir.

Türklerde kandil kullanımı büyük bir başarı ile gelişmiştir. Memluk ve Osmanlı dönemlerinde kandil yapımı sanatsal şekilde özgün uygulamaların geliştirildiği bir iş kolu haline gelmiştir (Kalfazade, Ertuğrul,1989). Büyük Selçuklu Dönemi seramik kandilleri, tek renk sırlı, yuvarlak kaide üzerine oturan gövdeli ve gaga ağızlı biçimdedir (Aykaç, 2015:16). Anadolu Selçuklu, Memluk ve Osmanlı Dönemlerinde yapılmış kandiller ise kaide, gövde ve boyun kısmından oluşmaktadır. Anadolu Selçuklu Dönemi kandilleri çeşitli biçimlere sahiptir. Kaideli ve kaidesiz, küre, çokgen, basık ve yayvan gövdeli gibi kandil tipleri bulunmaktadır. Osmanlı döneminde çini, maden ve cam kandiller kullanılmıştır fakat bu dönemde çini sanatında altın çağı yaşamasından dolayı çini kandiller daha çok öne çıkmıştır. Bu dönemde üretilen çini kandiller biçim olarak armudi gövde, ağız kısmı geniş ve daire şeklinde bir kaideye sahiptir. Genellikle asmalı olarak kullanılmışlardır ve bu sebeple gövde kısmının üst tarafında asılması için kulplar bulunmaktadır (Arol, 2013). Bu kandiller, süsleme ve biçim olarak Osmanlı'nın bütün dönem sanat özelliklerini taşımaktadırlar. Osmanlıda dini yapıların aydınlatması için kullanılan ve kubbe veya tavan ortasına asılan kandillere asma kandil, daire biçimindeki avizelere kandillik, büyük boyutlu asma kandile ise top kandil denmektedir (Kalay, 2020).

İlk kandillerden başlamak üzere, kandillerin yüzeylerinde dini semboller ve yazılar bulunmaktadır. Bu süslemeler ve yazılar, Şeytanla özdeşleştirilen karanlığı yenmenin bir yolu olarak düşünülmekteydi. Birçok inancın ortak anlayışı olarak ışık, tanrı ve iyiliğin sembolü olmuştur. Bu nedenle kandiller eski çağlardan beri fiziki karanlıkla olduğu kadar kötülüğe karşı da, manevi mücadele aracı olarak kabul edilmiştir (Kılınç, 2019:50).

Dini Yapılardaki Kandil Motifleri

Kandil motifi cami mihraplarında, cami iç duvar, dış duvar ve kubbe bezemelerinde, mezar taşlarında, türbelerde bulunan mihraplarda, şadırvan kubbe bezemelerinde, namazgahların kible taşlarında ve yapıların muhtelif yerlerinde yer almaktadır.

Mihraplarda Kandil Motifleri

Kandil motifinin hem mihraplarda hem de mihrap dışında mihrap biçiminde oluşturulmuş bir düzende sunulması, mihraba verilen anlamla ilgilidir. Arapçada “saray, sarayın harem kısmı veya hükümdarın tahtının bulunduğu bölüm, Hristiyan azizlerinin heykel hücre, çardak, oda, köşk, yüksekçe yer, meclisin baş tarafı, en şerefli kısmı” gibi karşılıkları bulunan mihrap kelimesi, zamanla camilerde imamın durduğu yer için kullanılmıştır (Erzincan, 2005). “Mihrap” kelimesi etimolojik olarak farklı kelime köklerinden meydana gelmektedir. Bunlardan biri de “harp” kelimesinden türediğidir. “Harp” Türkçe savaşmak anlamındadır. Mihrap yani Allah’a dönüldüğü, nefis ve şeytanla mücadele etme yeridir. Böylece mihraba dönerek namaz kılan insanın Allah’a yöneldiğinde Allah’ın nûrunun yansıması temsili olarak kandil motifi ile sağlanmıştır (Yelen, 2017)

Kandil motifinin dini yapılarda uygulama alanı olarak en çok öne çıkan öge mihraplardır. Kandil motifleri mihraplara kalemişi, çini ve taş oyma teknikleri ile uygulanmıştır. Mihraplarda bulunan bu kandil motiflerinin de en çok kalemişi tekniğiyle uygulandığı görülmektedir. Bu kandil motifleri çoğunlukla gerçekte olan kâse ve vazo biçimindeki kandillere benzetilerek uygulanırken, bazı mihraplarda ise simgesel biçimde süslemeler şeklinde uygulanmıştır.

Taş Mihraplarda Kandil Motifi. Mihraplarda kullanılan diğer bir teknik de oyma ve kabartma tekniğidir. Bu teknik kesme taşlara uygulanır.

Fotoğraf 1. Hz. Süleyman Camii Mihrabı

Diyarbakır Hz. Süleyman Camii’nde (Kale Camii) (1160) kandil motifi bulunan, kesme bazalttan imal edilen mihrap (Haspolat, 2014) girişteki sahında yer alır. Kaval silmeler sınırlandırdığı nişin iç düzenlemesi yine bir mihrap biçiminde yapılmıştır. İki sütun üstüne oturtulan yuvarlak bir kemerin ortasından üç zincirle sarkar şekilde tasvir edilen kandil motifi vazo biçimindedir.

Ulvi Sultan Mescidi (13. Yüzyıl sonları) mihrap nişi, dikdörtgen çerçeve içerisinde mukarnas kavsaralı ve iki ayrı bölüm halindedir. Mihrabın iki yanında burgulu iki sütüncü bulunmaktadır. Mihrabı Âl-i İmran Suresi 18-19. ayetlerinin yazılı olduğu bir yazı kuşağı çevrelemektedir. Dilimli kavsara beş sıra mukarnas dizisinden meydana gelir. Alt iki mukarnas sırasında sivri kemer içerisine asılmış şekilde tasvir edilmiş kabartma bir kandil motifi vardır. Kavsaranın kemer köşeliğinde, rumi ve palmetlerle oluşturulmuş bir düzenleme mevcuttur. Bursa kemerinin kapsadığı alt bölümde ise iki tane şamdan ve kemerden sarkan kandil motifi yer alır. Bu bölümün köşelikleri ve aşağı uzanan kısmı rumi ve palmetlerden oluşturulmuş bir süsleme kaplamaktadır. (Arslan, 2020)

Fotoğraf 2. *Ulvi Sultan Mescidi (Alevi Sultan Mescidi) Mihrabı*

Aydın Söke’de bulunan Balat İlyas Bey Camii (1404) mihrabı kesme mermerden imal edilmiş olup üzerinde iki kabartma bir de oyma teknikleri ile yapılmış üç kandil bulunmaktadır. Adeta bir taç kapı şeklinde düzenlenen mihrabın alınlık kısmının ortasında yer alan yazı kuşağının iki yanında kabartma tarzında vazo biçiminde kandil motifleri bulunur. Bu kabartma motiflerinden soldaki dendanlı bir kemer ortasından, sağdaki ise Bursa kemeri tarzında bir kemerin ortasından sarkar biçimde tasvir edilmiştir. Oyma tarzda yapılan kandil motifi ise mihrabın alt kısmında beş mihrap nişi biçiminde yapılmış bir düzenlemenin ortasında yer almaktadır. Bu kandil motifi vazo biçimindedir.

Fotoğraf 3. *Balat İlyas Bey Camii Mihrası*

Çini Mihraplarda Kandil Motifi. Anadolu Selçuklu döneminden itibaren cami mihraplarında çini kullanılmaktadır. Ancak bu dönemdeki çini mihraplarda kandil motifi bulunmamaktadır. Kandil motifi çini mihraplarda pek fazla uygulanmamakla birlikte birkaç örnek mevcuttur.

Bu örneklerden birisi Kütahya Timurtaş Paşa Külliyesinde yer alan Takkacılar/Takvacılar Camii mihrabıdır. İnşa kitabesi bulunmayan caminin banisi olan Sarı Timurtaş Paşa (ö. 806/1404)’nın Kütahya’da bulunduğu 1389-1402 yılları arasında yapıldığı kabul edilmektedir (Karakaya, 2012). Cami hariminde bulunan mihrapta mavi perde beş yerden tutturulmuş, tam ortadaki, üç boğuma üç kandil asılı olarak tasvir edilmiştir. Perde boğumlarının hemen altında bir hat kuşağı yer almaktadır. Perdenin kandil motifleri ile uzunlu kısıtlı sarı püsküller sarkmaktadır. Gaz lambası biçiminde tasvir edilen kandillerden ortadaki diğer ikisine göre daha büyüktür. Vazo biçimindeki bu kandiller üst kısımlarında cam bölüm ortada, gazın bulunduğu bölüm ve en altta kaide olan bölüm olmak üzere üç kısımdan oluşmuştur. Sarı ile belirtilmiş cam kısmı mavi abajur biçimindeki kısım kaplamaktadır. Cam olarak tasvir edilen kısmın üzerinde küçük bir şemsiyeye benzer bir süsleme bulunmaktadır. Kandillerin aralarında dört tane içleri rumilerle süslenmiş şemse yer almaktadır. Mihrabın alt kısmında dokuz tane mumun bulunduğu dal ve yapraklarla süslenmiş iki şamdan bulunmaktadır.

Fotoğraf 4. Takvacılar Camii Mihrabı

Fotoğraf 5. Yeşil Türbe Mihrabı

Kandil motifi bulunan bir diğer çini mihrap Yeşil Türbe (1421) olarak bilinen Çelebi Sultan Mehmed'e (d.1386/87-ö.1421) ait olan Türbenin mihrabında yer alan kandil motifi mihrap biçiminde bir düzenleme içinde vazö şeklinde tasvir edilmiştir. Kandil iki zincirle asılı haldedir ve ortasında "Allahu veliyyü't-tevfik" yazısı yer almaktadır (Uslu, 2012:28). Kandilin zemini turkuaz iken üzerinde sarı, beyaz ve lacivert renkte palmet ve rumilerle süslenmiştir.

Mihrap biçimindeki iç düzenlemede kandilin sağ ve sol zeminden yükselen iki tane sarı mum tasviri, kandilin altında ise sarı renkte bir vazö bulunmaktadır. Vazodan çıkan dallarla bütün mihrap kaplanmıştır. Bu dallar üzerinde penç, hatai, gülbezek ve yapraklar yer almaktadır.

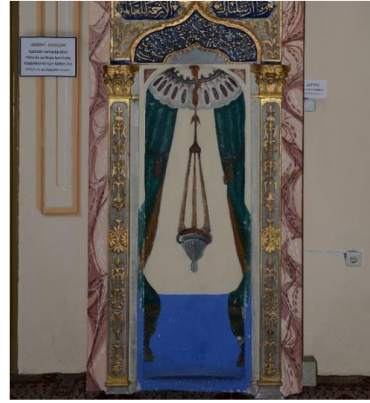
Kalemişi Mihraplarda Kandil Motifi. Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyılda Batı'yla olan yakın ilişkisi sonucu saray çevresinden başlamak üzere bütün sanat ortamlarında bir etkileşim söz konusudur. Batılı tarzdaki sanat unsurları bu dönemde Osmanlı sanatını yoğun biçimde etkilemiştir. Mimaride etkisini gösteren bu etki eskiden beri uygulanan kalem işinde de kendini göstermiştir. Batı kökenli barok ve rokoko üslubu yanında Türk sanatı ve yerel üsluplar da kullanılmıştır. Batıda yaygın olarak kullanılan "perde motifi", kalemişlerinde barok ve rokoko tarzlarındaki süslemelerle beraber işlenmiştir. Bazen bir çerçeve şeklinde bazense pencere tasvirleriyle birlikte kubbelerde, duvarlarda ve mihraplarda kullanılmıştır (Gürsoy, 2015).

Mihrap içini süsleyen kalemişi kandil motifleri, perde dışında, tek kandil motifi, mihrap tasviri şeklinde veya bitkisel süslemelerle beraber uygulanmıştır. Mihraplardaki perde motifi her ne kadar batıdan gelen bir unsur olarak batı tarzında sunulsa da dini anlamlar yüklenmiştir. Perde ve kandilin beraber ele alındığı bu düzenlemelerde, perdeler bu ve öteki dünyayı ayıran bir set olarak görülmüştür. Bu mihraplardaki perdeler genellikle iki tarafa toplanmış ve ortasından kandil sarkıtılmış şekilde tasvir edilmiştir (Şener, 2011:482).

Denizli Akköy Yukarı Caminin mihrabında yer alan kandil motifi, üstte pervaz biçiminde tasvir edilmiş sarı bir perdenin mavi, yeşil ve kırmızı renkteki etek süslemelerinin altında bulunan, kenarlardan tutturulmuş, üstü dal ve çiçeklerle süslenmiş olan perdenin ortasından sarkmaktadır. Üstten itibaren üç zincirle bağlanmış olan kırmızı renkli kandil altı sivri bir kâse biçimindedir. Kandilin altından iki yana, yukarı doğru üçer lale dalı uzanmaktadır. Perde ve kandil arası da lale dalları ile doldurulmuştur.

Fotoğraf 6. Akköy Yukarı Camii Mihrabı

Fotoğraf 7. Altunizade Camii Son Cemaat Yeri Mihrabı

Kandil motifleri sadece camilerin hariminde bulunan mihraplarda değil son cemaat yerindeki mihraplarda da yer almaktadır. İstanbul Üsküdar'da bulunan Altunizade Camii (1866) Son cemaat yeri mihrabında bir kandil motifi yer alır. Bu kandil motifi dilimli beyaz bir pervaz perdesi ve kahverengi astarlı ve desenleri olan, yanlardan tutturulmuş yeşil bir perdenin ortasından sarkar biçimde tasvir edilmiştir. Tek zincir orta kısımda üç zincirle birleşerek kandile bağlanmaktadır. Kandil motifi camilerdeki kandilliklerde yer alan cam kandilleri andırır ve kâse biçimindedir.

Mihraplarda Sembol Biçimindeki Kandil Motifleri: Bazı mihraplarda kandil motifleri tam bir kandilden ziyade kandili temsil eden biçimlerde resmedilmiştir.

Fotoğraf 8. Bursa Ulu Camii Mihrabı

Bursa Ulu Cami (1399-1400) Hariminde bulunan mihrap kâse veya vazo biçiminde bir kandil olmasa da temsili olarak kandil motifini yansıtır. Bursa Hüdavendigar Camiinde de aynı şekilde mihrapta kandil motifini temsili olarak kullanıldığı görülmektedir. Bursa Ulu Camii mihrabındaki kandil siyah zemin üzerine altın ile yazılmış iki sıra hat yazısının ikinci sıradaki hattın ortasından sarkıtılmıştır. Hatai biçiminde olan bu kandil çiçek ve yapraklarla süslenmiştir. Hatainin göbeği damla biçimindedir ve damlanın içinde aynalı şekilde yazılmış bir hat yazısı bulunmaktadır. Kandil motifinin sağ ve sol üst yanında, içlerinde barok tarzı yaprak süslemelerinin olduğu köşelikler, bu köşeliklerin yanında ise mavi, bordo ve altından helezon çizgileriyle süslenen iki sütun tasviri bulunmaktadır.

Kıble (Mihrap) Taşlarında Kandil Motifi

Yolcuların durup namaz kıldığı üstü açık ibadet yerlerine namazgâh adı verilmektedir. Namazgahlar bayram, Cuma namazı gibi önemli namaz kılınan musallalar yanında yol kenarlarında yolcular için yapılan üstü açık mescitler için de kullanılmıştır. İslâm tarihindeki

ilk mescitlerin çoğu bu tarzda inşa edilmiştir. Daha sonraki dönemlerde şehirlerde ve yeni kurulan yerlerde bayram namazları için kible kısmında taştan sabit mihrap ve minber bulunan geniş namazgâhlar yapılmıştır (Bozkurt, 2006). Namazgâhlar asıl zeminden bir ya da birkaç basamak yükseltilerek belirginleştirilir, bu alan bazen set görevi yapan yapı elemanlarıyla çevrelenir, kible yönüne bir kible taşı yerleştirilirdi. Bazı namazgâhlarda ise kible taşları bir yüzleri çeşme bir yüzleri kible taşı şeklinde düzenlenmiştir. Çoğunlukla kible taşı üzerine, “Küllemâ de Hale aleyhâ Zekerîyye'l-mihrâb” veya “el-mihrâb”, bazan da “Sâhibü'l-hayrât ... rûhu için Fâtîha” ibaresi yazılır, bazen de vakfiye yazısı eklenirdi (Tiryaki, 2006). Bu kible taşlarının bazılarında kandil motifi de yer almaktadır.

İstanbul Beykoz'da bulunan Sultaniye Hasbahçesi Namazgâhı kible taşının en üstünde yarım bir çiçek motifi, altında ise Âli İmrân Suresinden, 37. Âyet-i Kerimesi yer almaktadır. Âyet-i Kerimenin hemen altında yay biçiminde bir süslemeden zincirle sarkıtılmış şekilde kâse biçiminde bir kandil motifi sarkar biçimde tasvir edilmiştir. Kandil motifi üzerinde oluk şeklinde süsleme ve palmetler yer alır. Motifin en altında ise yine bir palmet sarkar biçimde tasvir edilmiştir.

Fotoğraf 9. Sultaniye Hasbahçesi Namazgâhı Kible Taşı

Fotoğraf 10. Edirnekapi, Emin Baba (Kuyubaşı) Tekkesi Önündeki Kible Taşı

Fotoğraf 11. Mihrişah Sultan Çeşmesi Namazgâhı Kible Taşı

İstanbul Edirnekapi'da bulunan Emin Baba (Kuyubaşı) Tekkesi önündeki kible taşının (1761) üst kısmı çatı biçiminde yapılmıştır. Bu kısmın hemen Âli İmrân Suresi 37. Âyet-i Kerimesi yer almaktadır. Alt kısmında ise "el-Mihrâb" ifadesi ve yapılış yılı olarak 1175 (Miladi 1761) tarihi yer almaktadır. Yazının altında ise perde boğumunu andıran bir mihrap düzenlemesi ortasından oldukça büyük, iki kulpu olan, vazo biçiminde bir kandil, tek zincirle asılı olarak tasvir edilmiştir.

Mihrişah Sultan Çeşmesi (1806), Sultan III. Selim (1789-1807) tarafından annesi Mihrişah Valide Sultan (ö. 1805) için yaptırılmıştır. Bu çeşme Küçüksu Kasrının bahçesi içindedir. Çeşmeni etrafı namazgâh olarak düşünüldüğünden sağ ve sol yanına iki tane kible taşı yerleştirilmiştir (Durmaz, 2019). Yuvarlak kemerli bir mihrap biçiminde düzenlenen kible taşında, üç zincirle asılı kâse biçiminde kabartmalı bir kandil motifi yer almaktadır.

Mezar Taşlarında Kandil Motifi

Anadolu'da yaşamış olan medeniyetlere ait mezar taşlarında kendi kültürel özelliklerini yansıtmışlardır. Selçuklu Dönemi mezar taşlarının süslemelerini oluşturan şekiller, motifler ve yazılar Orta Asya kültürünün Anadolu kültür özellikleriyle kaynaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu özellikler Osmanlı Döneminde de devam etmiştir. Mezar taşlarının süslemeleri İslam dinin

etkisiyle şekillenmeye devam etmiştir. Bitkisel ve geometrik süslemeler, başlıklar, selvi ağacı, çarkıfelek gibi şekiller mezar taşlarının başlıca süsleme öğeleridir. Bu süslemeler dışında Kur'an-ı Kerim'den ayetler ve mezarda yatan kişiye ait bilgiler, dualar, hadisler mezar taşları üzerinde yer alan diğer unsurlardır. Kullanılan her bir motif ya da yazı özel bir anlama sahip ve bir amaç için işlenmiştir. Bu süsleme unsurları içinde kandil motifi süsleme maksadının yanında sembol ettiği mânâ ile de mezar taşlarında çokça işlenen bir motif olmuştur. Bu mânâ Ölen kişinin ahirete giden yolda Allah'ın nuru ile yolunun aydınlanmasıdır.

Konya, Akşehir, Sivas, Bitlis, Kırşehir, Malatya, Tokat, Erzurum, İznik, Bursa, Edirne ve İstanbul gibi birçok şehirlerde bulunan mezar taşları kandil motifinin zengin örneklerini içermektedir (Kalay, 2020). Mezar taşlarında işlenen kandil motifinde farklı üsluplarla karşılaşılmaktadır. Bazı mezar taşlarında oldukça yalın, süslemesiz bir zemine oturan, oldukça yüzeysel bir taş işçiliğinin hâkim olduğu bir şekilde işlenmişken, bazılarında ise daha özenli bir işçilikle ele alınan ve kabartmalı bir biçimde verilen kandiller yüzey üzerinde daha hâkim ve belirgin bir motif olma özelliği taşımaktadırlar. Kandillerin işlendiği bazı mezar taşlarında ise motifin, zemin dokusundan ayrılmadan ve kolay algılanamayan bir şekilde olduğu görülmektedir. Bu tür mezar taşlarında kandil motifi ikinci planda kalabilmektedir (Kalfazade, Ertuğrul, 1989).

Fotoğraf 12-13-14. Ahlat Mezar Taşları

Allah'ın nurunu simgeleyen, aynı zamanda ebedi yolculuğa çıkışta ölen kişinin yolunu aydınlatacağına inanılan kandiller Ahlat'taki birçok mezar taşına işlenmiştir (Kılınç, 2019: 54). Ahlat'ta bulunan mezar taşlarının ilkinde (Fotoğraf: 12) dikdörtgen olan mezar taşının yine dikdörtgen olarak düzenlenen orta bölümünde, çevresinde rumi ve palmetlerin bulunduğu bir zemin süslemesi ile işlenmiş kandil motifi yer alır. Vazo şeklindeki kandil motifi iki zincirle asılı olarak tasvir edilmiştir. Kandil motifinin bulunduğu bölümün çevresini bir yazı kuşağı çevrelemektedir. Mezar taşının en alt kısmında ise sivri kemerli nişlerin içinde tasvir edilmiş üç tane mum motifi yer almaktadır. İkinci mezar taşının (Fotoğraf 13) en üst kısmında iki yazı kuşağı bulunur. Yazıların zemini rumilerle oluşturulmuş, üsttekinde "Allah" alttaki yazmaktadır. Alt kısım ise sivri kemerli bir mihrap tasviri içerisinde vazo biçiminde, ortasında "Allah" yazan bir kandil bulunmaktadır. Kemer olarak tasvir edilen kısımda boydan boya bir yazı kuşağı yer almaktadır. Bir yazı kuşağı ile çevrelenen üçüncü mezar taşının (Fotoğraf 14) ortasında sivri kemerli bir mihrap düzenlemesi yer alır. Kemerin ortasından en üstünde irice bir

palmet ve bir halka bulunan, iki zincirle asılı olarak tasvir edilmiş, vazo biçiminde, ortasında bir gülbezek olan bir kandil motifi yer alır.

Fotoğraf 15. *Malatya Kırklar Mezarlığı Kandil Motifli Mezar Taşı*

Fotoğraf 16. *İznik Müzesinde Bulunan Kandil Motifli Mezar Taşı*

Malatya Kırklar Mezarlığında bulunan kandil motifli mezar taşında (1359), kemerli bir mihrap düzenlemesi içinde üç zincirle sarkıtılmış, vazo biçiminde bir kandil motifi yer almaktadır. Üst tarafından bir kısmı kırık olan mezar taşının köşeliklerinde rumi benzeri iki süsleme bulunur. Kandilin iki yanında iki şamdan, şamdandaki mumların ateşi ise birer gülbezek şeklinde tasvir edilmiştir.

Bursa İznik Müzesinde 596 envanter numarasıyla yer alan mezar taşında (15. veya 16. yüzyıllar) iki zincirle asılmış kandil motifi bulunur. Kırılmış ve bir kısmı eksik olan mezar taşının kitabeli ön yüzü üç kısıma ayrılmıştır. En üstte palmet, rumi ve bitkisel bir süsleme, onun da altında kitabeli yer almaktadır. Taşın arka yüzünde üstten iki zincirle asılı biçimde bir kandil motifi bulunmaktadır. Kandilin ağzı geniş ve kavislidir. Ağzın ortasında fitili yer almaktadır (Biçici, 2012). Vazo biçimindeki kandil motifinin ortasında üç kat ve on iki yapraktan oluşan bir penç yer almaktadır. Kandilin boyun kısmının iki yanında ise birer gülbezek bulunur.

Dini Yapıların Muhtelif Yerlerindeki Kandil Motifleri

Cami ve türbelerde kandil motifleri yalnızca mihraplarda yer almaz. Kandil motifleri iç ve dış cephe duvarlarında, kubbelerde, kapı ve pencere girişlerinde, kitabeler vb. bölgelerde yer alabilmektedir. Cephe duvarlarında bazen sadece kandil motifi şeklinde yer alırken, bazense mimari yapıların tasvirlerinde özellikle öne çıkarılarak yer alırlar.

Fotoğraf 17. *Kara Mustafa Paşa Camii Şadırvanı*

Fotoğraf 18. *Şeyh Nusreddin Türbesi Kuzey Duvarı Cami Tasviri*

Fotoğraf 19. *Şeyh Nusrettin Türbesi Doğu Duvarı Şehir Tasviri*

Amasyada bulunan Merzifonlu Karamustafa Paşa Camii (1666-1667) Şadırvanın kubbesinde 360 derece olarak yapılan İstanbul tasviri içinde yer alan bir baldeken tarzı türbe

kubbesinde, boyutuyla dikkat çekici mavi renkte bir kandil motifi tasvir edilmiştir. Sandukanın baş ve ayak kısmında iki büyük şamdan ve mum yer almaktadır.

Tokat'ın Zile ilçesinde bulunan Şeyh Nusreddin Türbesi (1855) doğu duvarında hangisi olduğu bilinmemekle birlikte İstanbul'da bulunan bir cami tasvir edilmiştir (fotoğraf 18). Camiye giriş, iki tarafından merdivenlerle sağlanmakta ve giriş kapılarının yanındaki iki aralıkta kâse biçiminde birer kandil motifi yer almaktadır. Şeyh Nusrettin Türbesi Doğu duvarında ise bir şehir tasviri (fotoğraf 19) yer almaktadır. İstanbul'dan bir görüntü olduğunu düşünülen, bir şehir manzarası görülmektedir. Tasvirde revakların üstünde camiye giriş kısmında kâse biçiminde tasvire göre oldukça büyük bir kandil yer alır. (Ecesoy, 2011:138-140).

Fotoğraf 20. İbrahim Paşa Medresesi Doğu Duvarı

Fotoğraf 21. İbrahim Paşa Medresesi Batı Duvarı

Nevşehir'de bulunan ve kütüphane olarak kullanılmakta olan Damat İbrahim Paşa Medresesi (1726-1727) kuzey ve güney duvarlarında (fotoğraf 20-21), dıştaki levhalarda salbekli şemseler, içtekilerde kandil motifleri doğu ve batı duvarlarında ise dıştaki levhalarda kandil motifleri, içtekilerde de salbekli şemseler yer almaktadır. Batı duvarında bulunan kandiller vazö biçimindeyken Kuzey, Güney ve doğu duvarındakiler kâse biçimindedir. Kandillerin hepsi tek zincirle asılı olarak tasvir edilmiştir (Çetinkaya, 2005).

Fotoğraf 22. Hacı Bayram-ı Veli Türbesi Duvarları

Fotoğraf 23. Emre Köyü Camii Son Cemaat Yeri Kubbesi

Ankara'da bulunan Hacı Bayram-ı Veli Türbesinde (15. yüzyıl) girişi sağlayan kapının bulunduğu duvar dışında diğer üç duvarın kenarlarından aşağıya doğru içleri rumilerle süslenmiş simgesel altı tane kandil motifi sarkmış biçimde tasvir edilmiştir. Kandillerin alt kısımlarında birer saadet düğümü ve palmet üst kısmında ise iki zincir motifi ve rumi yer almaktadır.

Manisa Kula’da bulunan Emre Köyü Camii’nin (1547) son cemaat yerinin dört dilime ayrılmış kubbesinde dört tane kâse biçiminde kandil motifi yer almaktadır. Kubbenin göbeğinde dalları andıran s kıvrımların oluşturduğu bir düzenleme yer alır. Kubbede kandillerin bulunmadığı kısımlar ise ortalarında noktalar olan, çapraz çizgilerle doldurulmuş düzgün olmayan dikdörtgenler şeklinde ayrılmıştır.

Fotoğraf 24. *Seyyid İbrahim Türbesi Giriş Açıklığı Kirişi*

Fotoğraf 25. *Zinciriye Medresesi*

Bitlis’te bulunan Seyyid İbrahim Türbesi (1250-1300) kapı alınlığında bulunan kandil motifi kesme taş üzerine oyma tekniği ile yapılmıştır. Vazo biçimindeki kandil motifinin ortasında sekiz yapraklı bir gülbezek yer almaktadır.

Mardin bulunan Zinciriye (Sultan İsa) Medresesi (1385) pencere açıklığı kirişinin üstünde, ortada tam sağında ve solunda yarım olmak üzere beş tane kandil motifi yer almaktadır. Oyma tarzında yapılan vazo şeklindeki kandilin üzerinde herhangi bir süsleme yer almamaktadır.

Fotoğraf 26. *Malatya Ulu Camii Kubbe Yazı Kuşağı*

Fotoğraf 27. *Malatya Ulu Camii Revaktaki Çini Kitabe*

Malatya Ulu Camii (1224) Kubbe eteğinde sır kazıma ve mozaik çini teknikleriyle yapılmış (Ayduslu, 2013), Fetih Suresi’nin 1-5. Ayetlerinin bulunduğu yazı kuşağında, “fî kulûbil mu’minîne” kısmında “müminlerin kalpleri” anlamında olan yerin hemen üstüne kandil motifi yerleştirilmesi kalplerin Allah tarafından aydınlatılmasına vurgu yapılmış olduğunu düşündürmektedir. Vazo şeklindeki kandil motifinin çevresi kemerli bir mihrap şeklinde düzenlenmiştir.

Malatya Ulu Camii avlu revakı üzerinde yer alan yine çini kazıma yöntemiyle yapılmış çini yazı kuşağında (Ayduslu, 2013), Al-i İmran Suresi 20. Ayetin mealine atfen hidayete ermek ile kandil özdeşleştirilmiştir (Yelen, 2017).

Değerlendirme

Kandil motifleri dini yapılarda üç şekilde; vazo, kâse ve simgesel (hatai biçiminde) yer almıştır. Vazo biçimli kandil motifleri birçok yapıda, gövde kısmı yuvarlak bir boğumdan sonra, ağız ve kaide kısmına doğru genişler şekilde tasvir edilmiştir. Kâse biçimli kandil

motifleri ise genel olarak geniş ağız ve sivri bir dip şeklinde tasvir edilmiştir. Bazı kâse biçimli kandil motifleri ise camilerdeki kandilliklerde bulunan dar ağızlı, küçük cam kandiller şeklinde tasvir edilmiştir. Simgesel olarak uygulanan kandil motiflerine ise daha çok Bursa ve İstanbul'daki eserlerde yer almaktadır.

Mihraplarda perde ile tasvir edilen kandil motifleri geniş bir coğrafya da kendini göstermektedir. Yapısı itibariyle yanlardan tutturulmuş perde motifinin mihrabı andırması, batıdan gelen perde motifinin içselleştirilmesinde katkıda bulunmuş olmalıdır. Perde dışında Türklerin ışıkla özdeşleştirdikleri mitolojik birtakım simgeler gerek mihrap gerekse mezar taşlarında yer almıştır. Bunlardan en yaygını güneş tekerleği ve çarkı felek motifleridir. Güneş tekerleği on iki bölme şeklinde tasvir edilirken, İslamiyet sonrası mezar taşlarında sekiz bölme olarak yer aldığı görülmektedir.

Kandil motifinin simgesel değeri kendini sadece yapıya işlenmiş bir şekil olarak göstermemiştir. Motifin olmadığı birçok cami mihrabında gerçek bir lamba, bir şamdan veya avize aydınlatma amacıyla kullanılmaktadır.

Kandil motiflerinin renk seçimi tamamen sanatçının zevkine kalmış olsa da birçoğu gerçeğine benzer, kahverengi (toprak kandil), mavi ve beyaz (cam kandil) olarak tercih edilmiştir.

Dönemlerinin kandil modellerini yansıtan kandil motifleri bize dönemin zevk ve beğenileri hakkında da bilgi vermektedir. Birçok yapıda kandil motifini uygulayan sanatçı kendi zevkenden ufak nüanslar katsa da bölge ve döneme göre kandil motifleri genel bir benzerlik arz etmektedir.

Gerek arkeolojik ve tarihi değeri olan gerçek kandiller, gerekse motif olarak mezar taşları üzerindeki kandiller hakkında çalışmalar bulunuyor olsa da dini yapılarda yer alan kandil motifleri hakkında geniş kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır. Yapılan bazı çalışmalarda ise kandil motifi konusuna çok yüzeysel değinilmiştir. Bu bağlamda kandil motifinin geniş kapsamlı bir çalışmaya konu olmasının hem bu konuda yapılan çalışmaların değerlendirilmesi, hem de bu konuya kapsamlı bir çerçeve çizmesi açısından faydalı olacağı kesindir.

Kaynakça

- Albayrak, A. K. (2013) *Mistik Işık Sembolizmi Ve İlgili Sanatsal Üretimler*, (Sanatta Yeterlik Eseri Çalışması Raporu). Erciyes Üniversitesi.
- Arol, Z. (2013). *Osmanlı Dönemi Camilerinde Çini Kandiller*. <https://Dergipark.Org.Tr/En/Pub/Joa/Issue/43500/531665>
- Arslan, M. (2020). *Konya'nın Günümüze Ulaşamayan Selçuklu Mescitleri*. <https://Dergipark.Org.Tr/Tr/Download/Article-File/1645377>
- Ayduslu, N. (2013). *Bir Selçuklu Çini Tekniği; Sır Kazıma*. <https://Dergipark.Org.Tr/Tr/Download/Article-File/28717>
- Aykaç, R. (2015). *Konya- Karatay Müzesindeki Anadolu Selçuklu Dönemi Seramik Kandilleri*, (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi.
- Biçici, H. K. *İznik Müzesindeki Kandil Ve Şamdan Motifli Mezar Taşları*. <https://Arastirmax.Com/Tr/System/Files/Dergiler/79199/Makaleler/7/3/Arastirmax-İznik-Muzesindeki-Kandil-Samdan-Motifli-Mezar-Taslari.Pdf>
- Bozkurt, N. (2006). *Namazgâh*. <https://İslamansiklopedisi.Org.Tr/Namazgah#1>
- Bursa Büyükşehir Belediyesi (Bbb), Alan Başkanlığı, *Yeşil Türbe*. <http://Alanbaskanligi.Bursa.Bel.Tr/Yesil-Turbe/>

- Çal, Halit, *Malatya Kırklar Mezarlığı Mezar – Mezar Taşlarında Bezeme*, Erişim Tarihi:17.06.2021, Erişim Adresi: <https://Dergipark.Org.Tr/Tr/Download/Article-File/1214505>
- Çetinkaya, H. S. (2005). *Medrese Kütüphanelerine Nevşehir'den İki Örnek*. <https://Dergipark.Org.Tr/Tr/Download/Article-File/152484>
- Çokay, Ş. S. (1996). *Antik Çağda Aydınlatma Araçları Ve Perge Pişmiş Toprak Kandilleri*, (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Durmaz, H. (2019). *Mihrişah Sultan Çeşmesi*. <http://Ahenkdergisi.Com/?P=1479>
- Durmuş, M. E. (1994). *13.-14. Yy. Anadolu'suna Tarihlenen Kandil Ve Şamdanlarda Işık Sembolizmi*, (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Ecesoy, Y. (2011). *Osmanlı Dönemi Anadolu Duvar Resimlerinde İstanbul Tasvirleri*. (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi.
- Erzincan, T. (2005). *Mihrap*. <https://İslamansiklopedisi.Org.Tr/Mihrap>
- Gülgen, H. (2016). *Bursa Ulu Cami Müezzin Mahfili Ve Tezyinatı*. <https://Dergipark.Org.Tr/Tr/Download/Article-File/228013>
- Gürsoy, E. (2015). *Uşak'ta Perde Motifli Mihraplar*. http://İsamveri.Org/PdfdrG/G00028/2015_10/2015_10_Gursoye.Pdf
- Haspolat, Y. K. (Ağustos 2014). *Diyarbakır Camileri*, (E-Kitap). <http://Acikerisim.Dicle.Edu.Tr/Xmlui/Bitstream/Handle/11468/293/Diyarbakir-Camileri-1.Pdf?Sequence=1&İsallowed=Y>
- Haspolat, Y. K. (2014). *Diyarbakır Hz. Süleymancamii*, (E-Kitap). <https://Docplayer.Biz.Tr/43930164-Diyarbakir-Hz-Suleyman-Camii-Prof-Dr-Yusuf-Kenan-Haspolat.Html>
- Kalafat, Y. K. (2017). *Geçmişten Günümüze Türk Halk İnançlarında "Işık"*. <https://Www.Millifolklor.Com/Pdfviewer.Asp?Sayi=20&Sayfa=32>
- Kalay, H. A. (2020). *Kandil Motifinin Anadolu-Türk Mezar Taşları Ve Dokumalar Üzerindeki Kullanımlarına Yönelik Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme*. <https://Tidsad.Com/?Mod=Tammetin&Makaleadi=&Makaleurl=D608c975-25af-4183-B890-42f3b9853797.Pdf&Key=42990>
- Kalfazade, S. Ertuğrul, Ö. (1989). *Kandil Ve Kandilin Motif Olarak Anadolu Türk Sanatında Kullanımı Üzerine*, Erişim Tarihi: 17.06.2021 Erişim Adresi: http://İsamveri.Org/Pdfsbv/D00109/1989_5/1989_5_Kalfazades_Ertugurlo.Pdf
- Karakaya, E. (2012). *Timurtaş Paşa Külliyesi*. <https://İslamansiklopedisi.Org.Tr/Timurtas-Pasa-Kulliyesi>
- Kılınç, S. (2019). *Ahlat Mezar Taşlarındaki Kandil Kavramının Çağdaş Seramik Formlarda Yorumu*. (Sanatta Yeterlik Sanat Çalışması Raporu), Hacettepe Üniversitesi.
- Kıyak, A. (2010). *İslamiyet'ten Önce Türklerde Güneş Ve Ay İle İlgili İnanışlar*. <https://Dergipark.Org.Tr/Tr/Download/Article-File/155428>
- Kolay, İ. A. (1993). *Damad İbrahim Paşa Külliyesi*, Tdv İslam Ansiklopedisi, Erişim Tarihi:17.06.2021, Erişim Adresi: <https://İslamansiklopedisi.Org.Tr/Damad-İbrahim-Pasa-Kulliyesi--Nevsehir>
- Kültür Envanteri. *Kuyubaşı Namazgahı*. <https://Kulturenvanteri.Com/Yer/Kuyubasi-Namazgahi/#16/41.032692/28.936441>
- Kur'an Yolu. El-Nur 24/35*, <https://Kuran.Diyamet.Gov.Tr/Tefsir/Nur-Suresi/2826/35-Ayet-Tefsiri>
- Kur'an Yolu. El-Nur 24/36*. <https://Kuran.Diyamet.Gov.Tr/Tefsir/Nur-Suresi/2827/36-38-Ayet-Tefsiri>

- Önal, M. N. (2007). *Türk Mitinin Oluşumunda Işığın Rolü*. [Http://Turkoloji.Cu.Edu.Tr/Halkbilim/M_Naci_Onal_Turk_Mitinin_Olusu_mu_Işigin_Rolu.Pdf](http://Turkoloji.Cu.Edu.Tr/Halkbilim/M_Naci_Onal_Turk_Mitinin_Olusu_mu_Işigin_Rolu.Pdf)
- Şener, D. (2011). *XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Anadolu Duvar Resimleri*, (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi.
- Tanman, M. B. (1996). *Hacı Bayrâm-ı Velî Külliyesi*. [https://İslamansiklopedisi.Org.Tr/Haci-Bayram-İ-Veli-Kulliyesi](https://İslamansiklopedisi.Org.Tr/Haci-Bayram-I-Veli-Kulliyesi)
- Tiryaki, Y. (2006). *Namazgâh*. <https://İslamansiklopedisi.Org.Tr/Namazgah#1>
- Tüfekçioğlu, A. (2016). *Türk-İslâm Sanatında Devşirme Malzeme Kullanımına Farklı Bir Örnek: Üsküdar Altunizâde Camii Son Cemaat Yeri Mihrabı*. [Http://Www.Xxortacag.Sakarya.Edu.Tr/Pdf/01atufekcioglu.Pdf](http://Www.Xxortacag.Sakarya.Edu.Tr/Pdf/01atufekcioglu.Pdf)
- Uslu, Fatma Serra, *Bursa Yeşil Camii Çini Tezyinatı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Ülkü, O. (2016). *Osmanlı Mimarisinde Manzara Resimleri Süslemeciliği Bağlamında Koçarlı-Cincin Köyü Cihanoğlu Hacı Abdülaziz Efendi Camii Duvar Süslemelerinin Değerlendirilmesi*. <https://Dergipark.Org.Tr/Tr/Pub/Std/Article/282189>
- Yelen, R. (2017) *İslam Sanatında Süsleme Sembolizmi Üzerine Yeni Yorumlar*. [Http://Www.Yyusbedergisi.Com/Dergi/İslam-Sanatinda-Susleme-Sembolizmi-Uzerine-Yeni-Yorumlar20171226125152.Pdf](http://Www.Yyusbedergisi.Com/Dergi/İslam-Sanatinda-Susleme-Sembolizmi-Uzerine-Yeni-Yorumlar20171226125152.Pdf)
- Yeşil, A. (2004), *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi*. <https://İslamansiklopedisi.Org.Tr/Merzifonlu-Kara-Mustafa-Pasa-Kulliyesi--Amasya>
- Yıldırım, E. (2004). *Bitlis Yöresi Ziyaret Fenomeni Ve Ziyaret Yerleri* (Yüksek Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi.
- Berndt, T. J. (2002). Friendship Quality And Social Development. Current Directions İn Psychological Science, 11, 7-10.
- Kürüm, E. (2013). *Muhsin İlyas Subaşı Hayatı Sanatı Ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Brownlie, D. (2007). Toward Effective Poster Presentations: An Annotated Bibliography. European Journal Of Marketing, 41, 1245-1283. Doi:10.1108/03090560710821161

Fotoğraflar

- Fotoğraf 1: Hz. Süleyman Camii (Kale Camii) Mihrabı, Fotoğraf Kaynağı: <https://www.tarihlisanat.com/diyarbakir-kale-camii/>
- Fotoğraf 2: Ulvi Sultan Mescidi (Alevi Sultan Mescidi) Mihrabı, Fotoğraf Kaynağı: <https://docplayer.biz.tr/106842880-Islam-sanatinda-susleme-semبولizmi-uzerine-yeni-yorumlar-new-interpretations-on-ornament-symbolism-in-islamic-art.html>
- Fotoğraf 3: Balat İlyas Bey Camii Mihrabı, Fotoğraf Kaynağı: https://www.tursab.org.tr/haberler/milet-ilyas-bey-kulliyesi-ziyaret-imkni_16057, <http://www.turkiyenintarihieserleri.com/?oku=1763>
- Fotoğraf 4: Takvacılar Camii Harim Mihrabı, Fotoğraf Kaynağı: <https://tr.pinterest.com/pin/183521753545265392/>
- Fotoğraf 5: Yeşil Türbe Mihrabı, Fotoğrafın Kaynağı: https://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=40423
- Fotoğraf 6: Akköy Yukarı Camii Harim Mihrabı, Fotoğraf Kaynağı: <https://d20haber.com/ozgun-icerik/denizlinin-camileri/turistlerin-gormeden-donmedigi-ibadethane-akkoy-yukari-camii/>

Fotoğraf 7: Altunizade Camii Harim Mihrabı, Fotoğraf Kaynağı: <https://docplayer.biz.tr/60581240-Turk-islam-sanatinda-devsirme-malzeme-kullanimina-farkli-bir-ornek-uskudar-altunizade-camii-son-cemaat-yeri-mihrabi.html>

Fotoğraf 8: Bursa Ulu Camii Harim Mihrabı, Fotoğraf Kaynağı: <https://tr.pinterest.com/mkayasal/bursa/>

Fotoğraf 9: Sultaniye Hasbahçesi Namazgahı Kible Taşı Fotoğrafın Kaynağı: https://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=37671

Fotoğraf 10: Edirnekapi, Emin Baba (Kuyubaşı) Tekkesi Önündeki Kible Taşı, Fotoğrafın Kaynağı: <https://twitter.com/nidayisevim/status/1337859632187011077>

Fotoğraf 11: Mihrişah Sultan Çeşmesi Namazgahı Mihrap Taşı, Fotoğrafın Kaynağı: <http://ahenkdergisi.com/?p=1479>

Fotoğraf 12-13-14: Ahlat Mezar Taşları, Fotoğrafların Kaynağı: http://isamveri.org/pdfdrg/G00028/2019_97/2019_97_OZCELIK_KILINCS.pdf

Fotoğraf 15: Malatya Kırklar Mezarlığı Kandil Motifli Mezar Taşı Fotoğrafın Kaynağı: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1214505>

Fotoğraf 16: İznik Müzesinde Bulunan Kandil Motifli Mezar Taşı, fotoğrafın Kaynağı: <https://arastirmax.com/tr/system/files/dergiler/79199/makaleler/7/3/arastirmax-iznik-muzesindeki-kandil-samdan-motifli-mezar-taslari.pdf>

Fotoğraf 17: Kara Mustafa Pasa Camii Şadırvanı Kubbe İçindeki İstanbul Tasviri, Fotoğrafın Kaynağı: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1f/Kara_Mustafa_Paşa_Cami_Şadırvan_külâhı.jpg

Fotoğraf 18,19: Şeyh Nusreddin Türbesi Doğu ve Kuzey Duvarı Tasvirleri, Fotoğrafların Kaynağı: Yasemin Ecesoy, (2011), Osmanlı Dönemi Anadolu Duvar Resimlerinde İstanbul Tasvirleri, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), s. 137,140.

Fotoğraf 20-21: İbrahim Paşa Medresesi Doğu ve Batı Duvarı, Fotoğrafların Kaynağı: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/152484>

Fotoğraf 22: Hacı Bayram-ı Veli Türbesi Duvarları, Fotoğrafın Kaynağı: <https://somuncubabaturbesi.com/haci-bayrami-veli-hazretleri-hayati/>

Fotoğraf 23: Emre Köyü Camii Son Cemaat Yeri Kubbesi, Fotoğrafın Kaynağı: <https://www.tripadvisor.com.tr/Profile/Gezenenist?fid=02e1950f-82dc-4523-93ca-94cf824be2a9>

Fotoğraf 24, 25, 26, 27: Seyyid İbrahim Türbesi Giriş Açıklığı Kirişi, Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi Pencere Açıklığı Kirişi, Ulu Camii Kubbe Yazı Kuşağı, Ulu Camii Revaktaki Çini Kitabe, Fotoğrafların Kaynağı: <https://docplayer.biz.tr/106842880-Islam-sanatinda-susleme-sembolizmi-uzerine-yeni-yorumlar-new-interpretations-on-ornament-symbolism-in-islamic-art.html>